

Levente Erós

Over de Holocaust in kleutertaal

De toepassing van didactische aanbevelingen voor holocaustonderwijs in Martine Letteries *Kinderen met een ster* (2016)¹

Martine Letteries schreef het boek *Kinderen met een ster* in opdracht van Herinneringscentrum Kamp Westerbork en het verscheen in 2016. Het boek is in Nederland voor kinderen vanaf ongeveer vijf à zes jaar aangeraden waardoor het verhaal een interessant onderzoeksobject blijkt. Als onderzoeksvraag stel ik de vraag ‘Met welke auteurstechnieken maakt Martine Letterie de Holocaust in *Kinderen met een ster* voor jonge lezers bespreekbaar?’. Hiernaast kijk ik er ook naar in hoeverre de representatie van de Holocaust in Letteries boek in lijn is met de International Holocaust Remembrance Alliance aanbevelingen voor Holocaustonderwijs.

Sleutelwoorden:

Martine Letterie, Holocaust, kinder- en jeugdliteratuur

Martine Letterie a westerbori gyűjtőtábor helyén működő múzeum és emlékhely (Herinneringscentrum Kamp Westerbork) megbízásából 2016-ban írta meg a *Kinderen met een ster* [Csillagos gyermekek] című gyermekkönyvét. Kutatás szempontjából azért érdekes a mű, mert Hollandiában az öt-hat éves korosztály számára ajánlják. Dolgozatom megírásakor arra a kérdésre kerestem választ, milyen írói technikák segítségével teszi Martine Letterie feldolgozhatóvá a holokausztot fiatal olvasói számára a *Kinderen met een ster* című könyvében. Emellett azt vizsgáltam meg, hogy ezek az írói technikák hogyan illeszkednek a Nemzetközi Holokauszt Emlékezési Szövetség (International Holocaust Remembrance Alliance) holokausztoktatáshoz megfogalmazott ajánlásaihoz.

Kulcsszavak:

Martine Letterie, holokauszt, holland gyermek- és ifjúsági irodalom

Kinder- en jeugdliteratuur speelt een belangrijke rol bij de opvoeding van jonge generaties en helpt hen de wereld om hen heen te begrijpen. De doelstellingen van het genre zijn onder andere esthetische en pedagogische weergave van historische gebeurtenissen. Het is geen toeval dat in veel landen verschillende historische romans deel uitmaken van het verplichte schoollezen, aangezien het verleden leerzaam kan zijn en ons kan helpen gebeurtenissen ons beter te kunnen voorstellen en begrijpen, niet alleen in geschiedenisboeken, maar ook in fictieve vorm.

De historische thema's die in de kinder- en jeugdliteratuur worden gerepresenteerd zijn per land verschillend. Een reden hiervoor is dat gebeurtenissen in het verleden niet voor elk land even belangrijk zijn. Er is toch een onderwerp, dat in de meeste Europese landen een van de meest afschuwelijke perioden van hun geschiedenis is geweest, maar toch

---

¹ Scriptiebegeleider: Orsolya Réthelyi. E-mail de auteur: ers.levente@gmail.com

ondergerepresenteerd wordt in de nationale kinder- en jeugdliteratuur van deze landen, namelijk de Holocaust. In Hongarije bijvoorbeeld, waar honderdduizenden Joodse Hongaren naar Auschwitz zijn gedeporteerd, is er maar een klein aantal boeken – meestal geschreven door buitenlandse auteurs en vertaald naar het Hongaars – dat deze gebeurtenis voor jonge lezers beschrijft.

De thema's van de Holocaust en kinder- en jeugdliteratuur lijken op het eerste gezicht moeilijk met elkaar te verenigen, maar Nederland kent een lange traditie van jeugdboeken over dit onderwerp. De Holocaust is dus geen onbekend thema, noch een nieuw thema in de Nederlandse kinder- en jeugdliteratuur. Binnen korte tijd na de Tweede Wereldoorlog verschenen er werken over de Holocaust voor jonge lezers. De Nederlandse orthodox joodse schrijfster Clara Asscher-Pinkhof (1896–1984) publiceerde haar jeugdboek *Sterrenkinderen* (1946) in Nederland, slechts één jaar na de oorlog. Het succes van het werk blijkt uit het feit dat het in 1961 in een Duitse vertaling (*Sternkinder*) en in 1987 in een Engelse vertaling (*Star Children*) werd uitgegeven (Leydesdorff 2009). In het eerste jaar na het einde van de oorlog werd ook het boek van Jan Postma, *Sannetje, het verhaal van een joods meisje tijdens de Tweede Wereldoorlog* (1946) uitgegeven. Deze voorbeelden laten goed zien dat het verwerken van het trauma van de oorlog en de Holocaust via de kinder- en jeugdliteratuur in Nederland na een korte periode begon.

Het wereldberoemde dagboek van Anne Frank (*Het Achterhuis*, 1947) is alom bekend en is nog steeds het meest vertaalde Nederlandstalige boek tot nu toe. Het oeuvre van Anne Frank is nog steeds actief in het globale culturele geheugen. Het boek is de basis geweest voor verschillende films en andere adaptaties. De schuilplaats van de familie, die Anne het achterhuis noemt, is een van de meest bezochte musea van Amsterdam geworden. Anne Frank heeft de bevrijding van de kampen niet meegemaakt, maar door de hulp van haar vader, Otto Frank is haar droom om een wereldberoemd schrijfster te worden, waargemaakt. *Het dagboek van Anne Frank* is een werk waardoor generaties een beeld konden krijgen over het leven van onderduikers tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Het is belangrijk om te vermelden dat Anne niet de enige was die een boek over de Holocaust schreef. Als onderdeel van mijn huidige onderzoek ben ik er momenteel mee bezig om alle kinderboeken over de Holocaust te verzamelen die tussen 1945 en 2020 in het Nederlands zijn verschenen. Ik heb tot nu toe meer dan zeventig boeken gevonden die voor jonge lezers zijn geschreven. Het is duidelijk dat de representatie van de *Shoa* door de jaren heen erg veranderd is. De eerste fase van deze boeken – de periode van dagboeken en memoires over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust, die tijdens of onmiddellijk na de oorlog zijn gepubliceerd –,

wordt gekenmerkt door het feit dat de meeste boeken zijn geschreven door overlevenden, en vaak de persoonlijke ervaringen van overlevenden weergeven. Het eerdergenoemde *Sterrenkinderen* van Clara Asscher-Pinkhof is hier een voorbeeld van. Er zijn nu steeds minder ooggetuigen die hun persoonlijke verhaal zouden kunnen vertellen en er zijn dus steeds meer auteurs die de Holocaust zonder persoonlijke ervaringen beschrijven, waardoor de benadering van het onderwerp verandert.

In mijn artikel wil ik aan de hand van het kinderboek *Kinderen met een ster* (2016) van de hedendaagse schrijfster Martine Letterie (1958) laten zien hoe de Holocaust aan jonge lezers kan worden gepresenteerd door het gebruik van literaire technieken. Als onderzoeksvraag stel ik de vraag ‘Met welke auteurstechnieken maakt Martine Letterie de Holocaust in *Kinderen met een ster* voor jonge lezers bespreekbaar?’. Hiernaast kijk ik er ook naar in hoeverre de representatie van de Holocaust in Letteries boek in lijn is met de *International Holocaust Remembrance Alliance* aanbevelingen voor Holocaustonderwijs.

Algemene kenmerken van kinder- en jeugdliteratuur over de Holocaust

Het begrip trauma wordt vaak ter sprake gebracht in verband met de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Een trauma is een lichamelijk of psychisch letsel dat blijvend een stempel drukt op de persoon die het heeft opgelopen. Trauma's kunnen zowel individueel als collectief worden gedragen. Collectieve trauma's kunnen onder meer het gevolg zijn van rampen en oorlogen (Van Bork 2012). De Holocaust is een collectief trauma dat niet eindigde met de dood van de eerste generatie overlevenden. De persoonlijk ervaren verschrikkingen worden van generatie op generatie doorgegeven en leven voort als *postmemory* (Mekis D. 2018: 7). Deze herinneringen zijn ook vandaag nog aanwezig in het collectieve geheugen via onderwijs, herdenkingen, museumtentoonstellingen en kunstwerken. Literatuur speelt een belangrijke rol bij de verwerking van zulke collectieve trauma's. Een methode die al lang wordt toegepast is bibliotherapie. Deze methode helpt mensen traumatische ervaringen te verwerken door ze onder woorden te brengen en er verhalen over te lezen (Van Bork 2012).

De auteurs van literaire werken over de Holocaust kunnen in drie groepen worden verdeeld op basis van hun persoonlijke ervaringen. De eerste groep omvat overlevenden die zelf de Holocaust hebben meegemaakt; de tweede groep omvat slachtoffers van de tweede generatie (bijvoorbeeld kinderen van overlevenden) en de derde indirecte getuigen die zich door historische gebeurtenissen laten inspireren (Joosen/Vloeberghs 2015: 172). Het verschil tussen de groepen is dat het aantal overlevenden in de loop der jaren is afgenomen, en dat we tegenwoordig de laatste generatie getuigen kunnen ontmoeten (Kisantal 2018: 32). Onder de

eerste generatie overlevenden zijn er schrijvers, zoals Clara Asscher-Pinkhof, die hun verhalen doorgaans richten op de jongere generatie, omdat jongeren de toekomst vormgeven. Getuigen hebben tot doel jongeren op te voeden en vertrouwd te maken met de dynamiek en de werking van totalitaire regimes en de mogelijke gevolgen van discriminatie (Joosen/Vloeberghs 2015: 174).

In de benadering van de Holocaust legt het openbaar onderwijs van verschillende landen verschillende accenten. Aangezien een vergelijking van de door de landen gebruikte methoden geen deel uitmaakt van mijn studie, zal ik de in 2010 in het Nederlands gepubliceerde brochure van de *International Holocaust Remembrance Association* (hierna: IHRA) met haar aanbevelingen gebruiken om de geadviseerde aanpak van het onderwerp weer te geven (Gringold/Polak 2010). Een van de achtentwintig aanbevelingen is dat leraren in lessen over de Holocaust niet alleen statistieken van het aantal slachtoffers zouden moeten presenteren, maar ook persoonlijke verhalen en herinneringen. Bovendien raadt de IHRA leraren aan de in de lessen gepresenteerde beelden zorgvuldig te selecteren. Daarbij is het belangrijk dat ze niet bedoeld zijn om angst aan te jagen. Een andere aanbeveling is dat de daders niet als monsters mogen worden voorgesteld. Het moet benadrukt worden dat de Holocaust is gepleegd door mensen tegen mensen. Anderzijds is het aan te raden om het lot van de verschillende slachtoffers (Joden, homoseksuelen, Sinti en Roma, gehandicapten, enzovoort) te scheiden. Het vergelijken van het lot van slachtoffers kan leiden tot relativisering van het lijden van de Holocaustslachtoffers, hetgeen moet worden vermeden (Gringold/Polak 2010: 15–29).

Jeugdromans die over de Holocaust gaan worden vaak gebruikt in het onderwijs, het is dus belangrijk de epistemologische functie van deze werken te vermelden. In de meeste gevallen wordt met deze verhalen dan ook beoogd de jonge lezers een zekere kennis bij te brengen. In dit geval kan dat kennis van de ideologie of de dynamiek van een onderdrukkende macht zijn (Joosen/Vloeberghs 2015: 176). De romans concentreren zich meestal op een kinderhoofdperson en zijn of haar familieleden. Aan de hand van het voorbeeld van een geselecteerde – echte of fictieve – familie laten de auteurs zien wat een "doorsnee" Joodse familie tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft doorgemaakt (Joosen/Vloeberghs 2015: 180).

Het verband tussen de personages en gebeurtenissen en de historische werkelijkheid komt vaak in de epiloog naar voren. In het geval van werken die voor kinderen zijn geschreven, kan de volwassene of de onderwijzer die het verhaal voorleest in de paratekst informatie vinden over de historische achtergrond van de roman (Joosen/Vloeberghs 2015: 176-177). Dit kan een sleutelement zijn bij het bespreken van wat er is (voor)gelezen. Een bepaald werk richt

zich dus tot twee verschillende doelgroepen. De hoofdtekst is een verhaal dat is geschreven met het gebruik van literaire technieken die de gevoelswereld van kinderen beschermen. Hierna volgt het nawoord waarin de volwassen lezer duidelijke informatie krijgt over de personages en de historische achtergrond van het werk. De verandering van taalregister en stijl houdt echter een beschermende lijn aan om te voorkomen dat jonge lezers informatie ontvangen die zij niet kunnen verwerken.

De context is dus een belangrijk element wat deze werken betreft, aangezien historische achtergrondkennis een fundamentele invloed heeft op de interpretatie van wat wordt gelezen (Mekis D. 2018: 17). De representatie van de Holocaust in de jeugdliteratuur berust volgens de vakliteratuur op de achtergrondkennis van de lezers. Iemand die al weet wat er gebeurd is, zal de verwijzingen in de werken begrijpen (Joosen/Vloeberghs 2015: 177). Daaruit volgt dat een volwassene of een jongere die al iets over de Holocaust heeft geleerd, deze werken anders zal lezen en interpreteren. De letterlijke interpretatie, die geldt voor de door de auteurs en uitgevers omschreven doelgroep, laat inderdaad niet de donkerste kant van de Holocaust zien. Er is weinig tot geen sprake van vernietigingskampen, of massa-executie van mensen. Bepaalde elementen duiden er slechts op, zoals de treinen die huilende mensen naar het oosten vervoeren en de vermelding van een enkel sterfgeval. Jonge lezers, die geen achtergrondkennis hebben, zijn echter niet in staat om dit in verband te brengen met echte historische gebeurtenissen. Het gebruikmaken van gebrek aan achtergrondkennis is een belangrijke literaire techniek om jonge lezers emotioneel te beschermen. De toestand van “historische onwetendheid” kan daarom worden omschreven als een soort beschermingslijn in de Holocaustromans voor jonge lezers.

De emotionele werking van verhalen is ook belangrijk in de context van de representatie van de Holocaust in kinder- en jeugdliteratuur. Aangezien deze werken in de eerste plaats bedoeld zijn om te onderwijzen, is het hoofddoel niet om de gruwel en horror op een realistische manier voor te stellen. Integendeel, de verhalen bieden een ‘veilige’ omgeving waarin verschillende literaire technieken – zoals het op de voorgrond plaatsen van de kinderhoofdperson, het weglaten van afschrikwekkende details, enzovoort – zorgen voor de emotionele bescherming van de lezers. We kunnen de wetten die tijdens de Holocaust werden uitgevaardigd en die de slachtoffers beperkten en buitensloten, en de reeks gebeurtenissen die daarmee gepaard zijn, vergelijken met een ui-model. Hierbij kan men de steeds strengere anti-Joodse maatregelen in de buitenste cirkels en de bijna onbeschrijflijke realiteit van de vernietigingskampen in de binnenste cirkel plaatsen. Over de kinderboeken over de Holocaust kunnen wij zeggen dat deze verhalen de neiging hebben zich in de buitenste cirkels te

bewegen, zonder de binnenste cirkels aan te raken die de meest verschrikkelijke daden weergeven (Joosen/Vloeberghs 2015: 181).

In veel studies over de kinderliteratuur over de Holocaust komen er twee belangrijke vragen vaak voor. Ten eerste heerst de vraag wie over de Holocaust mag schrijven. Zou bijvoorbeeld iemand die de gruwelen van de Holocaust niet persoonlijk heeft meegemaakt, mogen schrijven over de deportatie, dwangarbeid en executie van Joden, Roma, homoseksuelen en tegenstanders van het naziregime? Daarnaast kun je je afvragen in hoeverre het mogelijk is de verschrikkingen in woorden uit te drukken voor een jong publiek zonder de gebeurtenissen te oversimplificeren.

Er zijn belangrijke argumenten om ook in het heden literaire werken over de Holocaust te blijven publiceren, aangezien het een historisch trauma is dat men nog steeds niet heeft kunnen begrijpen en verwerken. Gevreesd wordt dat, indien alleen ooggetuigen over het onderwerp zouden mogen schrijven, de hedendaagse literatuur over de Holocaust zou eindigen met de dood van de laatste getuige. Voor een periode die nog niet volledig verwerkt is, zou dit een groot verlies zijn, omdat het een einde zou maken aan het hedendaagse literaire discours over deze historische gebeurtenis, die door het werk van hedendaagse schrijvers wordt gestimuleerd (Kisantal 2018: 30–31).

Deze gedachtegang doortrekkend, kan men zich ook afvragen of afstammelingen van de tweede en derde generatie van overlevenden authentieker over de Holocaust kunnen schrijven dan indirecte getuigen. Naar mijn mening kunnen niet-Joodse schrijvers zoals Letterie, wier families de beproevingen van de Holocaust niet hebben meegemaakt, op een vergelijkbare manier over de gebeurtenissen schrijven als derde generatie Holocaust-overlevenden (ook wel kleinkinderen van overlevenden genoemd). Ik ben van mening dat persoonlijke betrokkenheid geen voorwaarde is voor een literaire behandeling. Letterie verwerkt, net als de nabestaanden van de overlevenden, in haar werk een geërfd trauma. Het is echter niet persoonlijk, maar sociaal overgeërfd. Zij kent dit trauma in detail, en in haar boeken is zij in staat om het met behulp van haar eigen verbeelding de gebeurtenissen tijdens de Holocaust te reconstrueren, na grondige verwerking van historische bronnen, en het vervolgens met literaire middelen weer te geven. Letteries bronnen komen sterk overeen met die waar overlevenden van de derde generatie over beschikken. Deze kunnen onder andere indirecte herinneringen zijn, alsmede geschreven documenten en memoires (Aarons et al. 2017: 6). De bronnen geven slechts enkele details weer van wat er is gebeurd. De schrijver van een werk op basis van bronnen als deze heeft de taak – en de verantwoordelijkheid – om uit de informatiefragmenten een samenhangend, waarheidsgetrouw verhaal te scheppen. Letteries *Kinderen met een ster* is ook

een verhaal waarin de schrijver de verantwoordelijkheid heeft om het leven van kinderen op een manier te presenteren die door een jonge lezer kan worden begrepen.

Holocaustrepresentatie in het werk van Martine Letterie

Martine Letterie (1958) studeerde Nederlandse literatuur aan de Universiteit Utrecht. Na haar afstuderen werkte ze twaalf jaar lang als leerkracht. In de jaren negentig werd ze redacteur van de literaire kranten *Bumper* en *Tikker*. Als auteur debuteerde ze in 1996 met haar kinderboek *Het schorriemorrie van De Pruk*, over de armoede en moeilijke levensomstandigheden in de achttiende eeuw. Letterie viert in 2021 haar vijftiende jubileum als kinderboekenschrijver (Markesteyn 2001).

Tegenwoordig loopt Martine Letterie voorop bij het schrijven van Nederlandse jeugdromans over de Holocaust en de Tweede Wereldoorlog. Zij heeft verschillende boeken geschreven over de geschiedenis van Nederland, waaronder over de Tweede Wereldoorlog, die zij vanuit verschillende perspectieven aan haar jonge lezers presenteert. Zo schreef zij onder andere jeugdromans over een kind dat de Tweede Wereldoorlog zonder vader overleefde (*Oorlog zonder vader*, 2008), verzet tegen de Duitse bezetters (*Verzet tegen de vijand*, 2011), een Joods kind dat ondergedoken zat (*Eenzaam in de oorlog*, 2015) en gedeporteerde Nederlands-Joodse gezinnen (*Groeten van Leo*, 2013, *Kinderen met een ster*, 2016). Haar repertoire bestrijkt en presenteert dan ook uitgebreid Nederland en de ontberingen van de Nederlandse bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ondanks de diversiteit aan thema's is er een kenmerk in de genoemde romans van Letterie: de hoofdpersonages en de slachtoffers van de gebeurtenissen zijn één voor één kinderen. De meeste van haar werken (in Nederland) zijn op de leeftijdsgroep tussen 5 en 13 jaar gericht, en veel van haar werken zijn aanwezig in het onderwijs.

Letterie beschrijft de Holocaust in haar kinderboeken als een periode van systematische discriminatie en onderdrukking van Joden die naar doorvoer- en concentratiekampen worden gedeporteerd. In haar boeken wordt er niet expliciet over de afschuwelijke realiteit van de vernietigingskampen in Oost-Europa gesproken. Er worden wel verwijzingen naar de vernietigingskampen gemaakt, maar de verteller volgt de personages niet als ze naar de Oost-Europese kampen worden gedeporteerd. De primaire locatie van de Holocaust is beperkt tot Nederland, en dus het doorvoerkamp Westerbork.

De bewust gekozen locatie kan worden gezien als een belangrijke emotionele beschermingslijn, aangezien het Nederlandse doorvoerkamp misschien wel het minst verschrikkelijke stadium is in de ontvoering van Joden. De deportatie van andere

(bevolkings)groepen, zoals de Roma, wordt in Letteries boeken niet gemengd met de deportatie van de Joodse bevolking. Uit de analyse van *Kinderen met een ster* zal ook blijken dat de vertelde gebeurtenissen tot Joodse kinderen en hun families zijn beperkt. Deze keuze is in lijn met de IHRA-aanbevelingen voor Holocausteducatie in de zin dat het lot van Joodse kinderen niet wordt vergeleken met het leed van kinderen uit andere groepen. Hierdoor relativeert de auteur het leed van slachtoffers niet. De Duitse bezetters die in de werken verschijnen, worden door de kinderen in de werken herhaaldelijk ‘bazen’ genoemd. Het zijn de Duitsers die de repressieve regels maken, maar ook de Nederlanders zijn betrokken bij de handhaving van antisemitische wetten. De daders komen niet als monsters maar als mensen voor in de boeken, waardoor de Holocaust als een misdaad door mensen tegen mensen wordt gerepresenteerd. *Kinderen met een ster* vertoont geen scherp contrast tussen Nederlanders en Duitsers. De niet-Joodse personages die in de boeken voorkomen, worden niet als helden afgeschilderd, want er waren sommigen onder hen die de plannen van de Duitsers hielpen uitvoeren, en er waren er nog meer die, met hun stilzwijgen, toestonden dat de genocide werd uitgevoerd door de bezettingsmacht in Nederland.

Kinderen met een ster

Martine Letteries schreef het boek *Kinderen met een ster* in opdracht van Herinneringscentrum Kamp Westerbork en het verscheen in 2016. Drie jaar later, in 2019, is het in Duitsland onder de titel *Kinder mit Stern* uitgegeven. Het boek is in Nederland voor kinderen vanaf ongeveer vijf à zes jaar aangeraden waardoor het verhaal een interessant onderzoeksobject blijkt. Tot nu toe ben ik namelijk geen andere kinderboeken over de Holocaust tegengekomen die voor zo’n jonge leeftijdsgroep zijn geschreven.

Kinderen met een ster beschrijft in negenentwintig korte hoofdstukken het verhaal van zes Joodse kinderen, Rosa, Jules, Bennie, Leo, Klaartje en Ruth, die tijdens de Tweede Wereldoorlog uit hun huis zijn gehaald en naar Kamp Westerbork zijn gedeporteerd. Het verhaal begint met Bennie, die wakker wordt door het geluid van vliegtuigen. Hij snapt het nog niet, maar Nederland wordt aangevallen. Zijn ouders zitten bij de radio en proberen te begrijpen wat er precies is gebeurd. Opeens horen zij explosies, maar de vader van Bennie zegt dat het maar autobanden waren die zijn ontploft. Er vliegen vliegtuigen boven hun woning en dan begrijpt Bennie dat het geen ontplofte autobanden waren. Zijn vader erkent ook dat het iets anders is: het is oorlog. Bennie denkt dat de vliegtuigen het woord ‘oorlog’ op de hemel hebben geschreven.

In het volgende hoofdstuk probeert Rosa met haar familie naar Engeland te vluchten, net als de koningin. Helaas lukt het de familie van Rosa niet. Klaartje en haar familie proberen vanwege de ‘nare man die de Joden pest’ naar Amerika te vluchten, maar het lukt hen ook niet om Nederland op tijd te verlaten. De hoofdpersoon van hoofdstuk vier is Rosa die haar zevende verjaardag viert. Zij kan zich eindelijk een grote meid voelen, omdat zij voor haar verjaardag een gele ster krijgt, net als de grote mensen. In de volgende hoofdstukken maakt de lezer kennis met de andere kinderen voordat ze naar kamp Westerbork worden gedeporteerd. De kinderen en hun families moeten zich aan steeds strengere regels houden. Vanaf het veertiende hoofdstuk gaat het verhaal over het leven in kamp Westerbork waar de families in treinen zijn aangekomen. In het kamp proberen de kinderen hun nieuwe omgeving te ontdekken. Het kamp heeft zijn eigen school, keuken en veel barakken. Deze plek lijkt niet op hun thuis, maar er zijn toch dingen die de kinderen uit hun normale leven herinneren. Bijvoorbeeld Sinterklaas, die in het kamp komt om cadeautjes aan de kinderen uit te delen. Het derde deel van het boek speelt zich na de bevrijding van Europa af. Hier komen drie kinderen in voor: Ruth, Bennie en Klaartje die weer vrij zijn. Zij moeten weer aan een nieuw leven wennen en hun omgeving opnieuw te ontdekken.

De representatie van de Holocaust in *Kinderen met een ster*

Zoals eerder gezegd, is dit verhaal voor een bijzonder jonge doelgroep geschreven. Door de illustraties van Rick Haas en de lengte van de verhalen lijkt het boek inderdaad gericht op een jong publiek, maar de taal is te ingewikkeld voor een kind van vijf á zes jaar. Volgens de auteur is dit geen toeval, aangezien het boek bedoeld is om voorgelezen te worden (Letterie/Erős 2020). Dit kan gezien worden als een eerste beschermingsmechanisme in die zin dat een zeer jong kind het boek niet alleen kan oppakken zonder ouderlijk toezicht. Dit betekent dat er tijdens het luisteren naar het verhaal altijd een volwassene bij het kind is, die zelf kan beslissen welke eventuele vragen van het kind hij of zij wil beantwoorden.

Kinderen met een ster is opgedeeld in drie delen en presenteert zes kinderen. De hoofdstukken, die van elkaar onafhankelijk zijn, presenteren de periode van de Duitse bezetting van Nederland (in dertien hoofdstukken), het leven van Joden tijdens de deportaties naar de concentratiekampen (in dertien hoofdstukken) en de tijd na de bevrijding van de kampen (in drie hoofdstukken). Het verhaal presenteert dus het leven van de kinderpersonages chronologisch en toont de veranderingen in hun omstandigheden. De kinderen in het verhaal, met uitzondering van Leo, zijn fictieve personages. Leo is namelijk ook de hoofdpersoonage

van Letteries boek, *Groeten van Leo*, dat over het leven van de 8-jarige Leo Meijer en zijn familie gaat.

Het aantal hoofdstukken van het laatste deel kan verschillen van de eerste twee, omdat waarschijnlijk niet alle personages in het boek de deportatie hebben overleefd. Dit feit kan niet bevestigd of ontkend worden op basis van de inhoud van de hoofdtekst. Afgezien van de drie repatrianten (Ruth, Bennie en Klaartje), komen we de andere kinderen in de rest van het werk niet meer tegen. Het ontbreken is een literaire techniek van emotionele bescherming, die de lezer impliciet confronteert met het feit dat veel kinderen de Holocaust niet hebben overleefd.

In het eerste deel van het boek, in 1940, aan het begin van de Duitse bezetting van Nederland, ontmoet de lezer de personages die nog thuis zijn. Het eerste hoofdstuk gaat over de bomaanslagen in Nederland. In de daaropvolgende hoofdstukken komen belangrijke onderwerpen aan de orde, zoals de vlucht naar Engeland en Amerika, de steeds strengere uitsluitingswetten (uitsluiting van Joden in het openbaar vervoer en openbare ruimten, de oprichting van Joodse scholen, onderduiken voor de Duitsers, etc.) en tenslotte de deportatie van Joodse gezinnen. Deze thema's komen episodisch aan bod met steeds één kind in de hoofdrol, maar uit de achtergrond blijkt duidelijk dat de regels het leven van alle personages in het verhaal beïnvloeden.

De passiviteit van de Nederlandse bevolking komt ook in het eerste deel van het boek naar voren. In meerdere hoofdstukken denken de kinderpersonages na (Leo in het vijfde hoofdstuk, Jules in het tiende hoofdstuk en Rosa in hoofdstuk elf) over wat diegenen zouden voelen die niet onder de nieuwe regels vallen. De onverschilligheid wordt het meest gevoeld door de niet-Joodse bevolking, want '[v]oor die mensen is er niet zo veel veranderd sinds de Duitsers de baas zijn' (Letterie 2016: 24).

De verandering in de levenssituatie van de personages is begrijpelijk en verteerbaar voor kinderen gepresenteerd, op een manier waarop de kinderlezers niet emotioneel overbelast worden. Ook hier valt op dat de vertelling aan de periferie blijft (denk aan het ui-model in de inleiding). De regels die Joden discrimineren verschijnen in situaties zoals wanneer Jules naar het huis van een vriend gaat om te spelen, maar de tram niet kan nemen. Hij moet de lange weg lopen naar het huis van zijn vriend Loek. Ook in dit hoofdstuk wordt onthuld dat Jules niet langer kan spelen met het niet-Joodse buurmeisje die naast hem woont en ze kunnen ook niet meer samen naar de speeltuin. De verboden worden door de kinderen in het verhaal tegenover elkaar gezet als een voorafschaduwning van het feit dat, bijvoorbeeld, Joden niet met de tram mogen reizen, maar wel met de trein. Dit is ook een verwijzing naar de deportaties die

later zouden beginnen. De steeds wijdverbreidere beperkingen die verband houden met de kennis van kinderen, zoals spelen in de speeltuin, vrienden ontmoeten, reizen met het openbaar vervoer, worden in het werk gepresenteerd.

Letterie presenteert de Duitse bezetters op een unieke manier. Deze personages zijn gezichtsloos, maar ze zijn duidelijk mensen. Kinderen begrijpen niet wat de soldaten zeggen, omdat hun spraak op het blaffen van honden lijkt. De bezetters zijn ongeduldig, grof en ze vallen de woningen van de families respectloos binnen. Hun verschijning boezemt de hoofdpersonages angst in. In hoofdstuk twaalf steelt een van de soldaten het spaargeld van Rosa's moeder wanneer de familie uit hun huis wordt gehaald. Rosa merkt niet alleen dat de bezetters geen grenzen kennen, ze merkt ook dat er ook Nederlanders zijn die met de Duitsers samenwerken. Het is weer een verwijzing naar een historisch feit, dat de Duitse bezetters inderdaad door duizenden Nederlandse collaborateurs werden geholpen om de antisemitische wetten te handhaven, en de deportatie van ongewenste personen te kunnen regelen. De daders komen dus als ongeduldige respectloze en kwaadaardige personages naar voren maar ze worden niet als onmenselijke monsters afgeschilderd. Het wordt in het verhaal duidelijk dat de Holocaust door en tegen mensen tegen mensen is gepleegd. Zo voldoet het werk aan de IHRA-aanbeveling die stelt dat tijdens het Holocaustonderwijs daders ook als mensen moeten worden gerepresenteerd (Gringold en Polak 2010).

Het tweede deel van het verhaal gaat over het leven van de zes kinderen in Westerbork, ook verdeeld in korte hoofdstukken. Letterie presenteert de nieuwe episode in het leven van de kinderen in chronologische volgorde: eerst worden de nieuwkomers geregistreerd, daarna volgt de ontdekking van het kamp. De personages weten nog niet wat er in Westerbork gebeurt, en zo ontdekt de lezer tegelijk met de zes kinderen langzamerhand wat hen te wachten staat. Naïviteit speelt een belangrijke rol bij de ontdekking van het kamp. In haar nieuwe omgeving kijkt de nieuwsgierige Ruth jaloers toe hoe een van haar vriendinnen weer op transport wordt gezet. Omdat ze niet weet waar de geselecteerde mensen naartoe worden gebracht, wordt Ruth jaloers op haar vriendin, omdat ze denkt dat er alleen maar belangrijke mensen verder mogen reizen.

De trein speelt ook een belangrijke rol in de rest van het verhaal, hoewel de kinderpersonages nog steeds niet volledig de symbolische betekenis ervan begrijpen. Rosa gelooft dat de veewagens worden gebruikt om dieren te vervoeren, wat suggereert dat er een dierentuin in de buurt moet zijn. De onwetendheid van de kinderpersonages staat in schril contrast met de wanhopige nervositeit van de volwassenen om hen heen. Vanuit het oogpunt van de kinderen zou het verblijf in kamp Westerbork als een spannende expeditie kunnen worden gezien,

omdat ze de ernst van de situatie niet volledig begrijpen. Toch zijn er veel gebeurtenissen en voorwerpen met symbolische betekenissen verborgen in de korte hoofdstukken. Dit zijn de verwijzingen naar de historische feiten waarvan de betekenis later kan worden begrepen door de jonge lezers. Voor een vijf- of zesjarig kind is het niet noodzakelijk te weten waar de treinen uit het verzamelkamp Westerbork naartoe gaan en wat er precies gebeurde met de mensen die verder vervoerd werden. Op die leeftijd is het genoeg om te weten dat het vredige leven van onschuldige mensen eerst verstoord werd door een externe gebeurtenis. Later werden deze mensen in een afgesloten ruimte geplaatst waar alles anders was dan eerder. Het wordt echter niet als het eindpunt van de reis en de moeilijkheden van de weggevoerde mensen voorgesteld. Dit is in feite het geraamte van de Holocaust, dat verder kan worden verfijnd in het licht van wat er is gebeurd. Op deze algemene kennis over de tijdlijn van de Holocaust kunnen leraren later voortbouwen en zo kunnen zij vervolgens meer informatie over het lot van de Joodse gemeenschap delen.

Dit laat dus ook goed zien dat Letterie in haar verhaal de Holocaust niet op een vervormde manier weergeeft. Zij kiest voor een verteller die – net als de volwassenen die het boek lezen – de historische feiten kent, maar deze verteller deelt niet alle informatie met de lezer. Hij blijft altijd in de buurt van de kinderpersonages en geeft de gevoelens van de kinderen via focalisatie weer. De jonge lezers worden op deze manier emotioneel beschermd, omdat zij alleen de ervaringen van de kinderpersonages kunnen lezen. Tegelijkertijd blijven de historische feiten onveranderd.

Ouders, die in het verhaal voorkomen, spelen vaak een belangrijke rol bij de emotionele bescherming van kinderpersonages en ook de kinderlezers. Niet alleen proberen de ouders hun kinderen van de werkelijkheid te beschermen door te liegen (zie het eerdere voorbeeld van het hoofdstuk over het begin van de oorlog), maar ze plaatsen de gebeurtenissen ook niet in context. Daarnaast kiest de verteller er ook niet voor om de gebeurtenissen vanuit het perspectief van de ouders weer te geven, maar vanuit het perspectief van de kinderen. Bovendien kan een personage van een ouder een actieve rol spelen bij het beperken van thema's die in het verhaal worden gepresenteerd. Het voorlaatste hoofdstuk van het werk gaat over de terugkeer van Bennie en zijn vader. Bennie, die de gruwelijkheid van een Oosters vernietigingskamp heeft overleefd, wil de vriend van zijn vader vertellen wat er met hem en zijn vader is gebeurd:

Waarom vertelt hij niet wat er met hen gebeurd is? Dat ze van Westerbork op de trein moesten naar een veel erger kamp? Dat ze daar bijna niets te eten kregen en dat mama daar is doodgegaan? Bennie gaat op het puntje van zijn stoel zitten. Hij zal het wel... Maar papa schudt bijna onmerkbaar zijn hoofd. Hij wil niet dat Bennie erover praat. (Letterie 2016: 84)

Uit het citaat blijkt dat Bennies vader de jongen ontmoedigt om deze informatie te delen. Het zou namelijk onbegrijpelijk zijn voor de doelgroep van het boek. Letterie stelt dus de ouders in het verhaal in staat om uitspraken en informatie te filteren die niet geschikt zijn voor een jong publiek.

Hoewel de gebeurtenissen in de hoofdtekst niet historisch in context worden geplaatst, neemt Letterie gebruik van het nawoord om haar bronnen te vermelden. Hier geeft ze aan dat er inderdaad duizenden kinderen tijdens de Holocaust zijn vermoord en dat haar verhaal op memoires en andere verschillende bronnen is gebaseerd. Om te voorkomen dat het nawoord door de jonge lezers wordt gelezen gebruikt zij een andere toon. De taal van het nawoord is duidelijk aan een ouder publiek gericht en te moeilijk om te lezen voor kinderlezers. Letterie vertelde tijdens een interview dat het nawoord meestal door de doelgroep niet wordt gelezen (Letterie/Erős 2020). Dit laat goed zien dat haar techniek om historische feiten niet expliciet aan kinderen te presenteren prima werkt.

In het verhaal komen er tekeningen van Rick Haas voor. Deze tekeningen zijn ook in lijn met de IHRA-aanbevelingen, omdat zij niet bedoeld zijn om kinderen onnodig bang te maken. De tekeningen laten verschillende elementen van de Holocaust zien, zoals een gele ster, de trein en de barakken, die op een voor kinderen passende manier worden gepresenteerd.

Ondanks het feit dat er verhalen van kinderen worden verteld die onafhankelijk van elkaar leven, wordt het werk niet incoherent, omdat de personages zich in dezelfde wereld bewegen. De nieuwe regels gelden dus voor hen allemaal. Dankzij de zes hoofdpersonen, kan de lezer uit zes verschillende perspectieven over het lot van Joodse kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog leren. Het belangrijkste kenmerk van de personages is hun kindheid en hun Joodsheid. Dit betekent dus ook dat in *Kinderen met een ster* het lot van maar één groep tevoorschijn komt, namelijk de Nederlandse Joden. Dit voldoet aan de IHRA-aanbevelingen, omdat op deze manier de beproevingen en moeilijkheden van verschillende groepen die slachtoffers van de Holocaust zijn geworden niet met elkaar worden vergeleken.

De technieken die Letterie in *Kinderen met een ster* gebruikt passen bij de IHRA-aanbevelingen voor Holocaustonderwijs. Zij verbeeldt namelijk de daders als mensen, zij beschrijft individuele verhalen en zij vergelijkt het lot van verschillende slachtoffers niet. Zo kan de representatie van de Holocaust in Letteries boek niet tot het relativiseren van het leed van slachtoffers leiden. De vertelling blijft aan de periferie en benadert thema's zoals de

vernietigingskampen niet expliciet. Hiernaast blijft de verteller altijd dicht bij de kinderpersonages en zet de gebeurtenissen niet in context. De vertelling blijft in het hele verhaal impliciet waardoor alleen stukken informatie worden gedeeld die voor de kinderlezers emotioneel te verwerken zijn. Letterie koos expliciet voor kamp Westerbork als ruimte voor het tweede deel van het boek. Het kamp waar Joden verzameld werden, dat niet bedoeld was om de slachtoffers te vermoorden, geeft meer mogelijkheden om de Holocaust dichter bij de doelgroep te kunnen brengen. Letterie beschrijft de gebeurtenissen heel nauwkeurig in haar boek zodat het verhaal in de gedachtewereld van jonge lezers past. Zij vervangt de historische feiten niet met imaginaire gebeurtenissen, maar zij expliciteert deze feiten ook niet. Hierdoor kan de Holocaust in het boek in zijn geheel voorkomen en zo wordt dit zware collectieve trauma toch bespreekbaar gemaakt voor een jonge doelgroep.

Conclusie

In mijn studie, na een overzicht van de algemene kenmerken van de Holocaust in de kinderen jeugdliteratuur en de IHRA-aanbevelingen voor Holocaustonderwijs, heb ik Martine Letteries *Kinderen met een ster* geanalyseerd. Mijn doel was om te laten zien welke literaire technieken de auteur gebruikt om de Holocaust voor jonge lezers bespreekbaar te maken. Als centrale vraag heb ik de vraag ‘Met welke auteurstechnieken maakt Martine Letterie de Holocaust in *Kinderen met een ster* voor jonge lezers bespreekbaar?’ gesteld. Hiernaast heb ik ook gekeken naar in hoeverre de representatie van de Holocaust in Letteries boek in lijn is met de eerdergenoemde IHRA-aanbevelingen.

Holocaustliteratuur voor jongeren is meestal niet bedoeld om de donkerste kant van de Holocaust weer te geven. Deze werken bewegen zich in de periferie van de gebeurtenissen en raken dus niet de verschrikkingen van de vernietigingskampen aan. In kinder- en jeugdromans over dit onderwerp, zijn er alleen verwijzingen naar de gruwelen van de Holocaust, die niet volledig begrepen kunnen worden zonder de nodige achtergrondkennis. Via deze boeken hebben de kinderlezers geen toegang tot informatie die zij emotioneel niet zouden kunnen verwerken. In de hoofdtekst worden de gebeurtenissen vaak impliciet beschreven, maar de auteur heeft de mogelijkheid om het verhaal in het nawoord in context te plaatsen. Letterie nam deze mogelijkheid ook in *Kinderen met een ster*, waarin ze expliciet aangeeft wat er met veel Joodse kinderen tijdens de Holocaust is gebeurd.

De IHRA-aanbevelingen voor Holocausteducatie geven duidelijke richtlijnen om het onderwerp met jongeren te kunnen behandelen. Deze geven onder andere aan dat het aangeraden is om de Holocaust via individuele verhalen te presenteren en niet alleen via

statistieken en cijfers. De daders waren ook mensen en zij moeten ook zo worden gepresenteerd. Het is niet aangeraden om de daders als monsters te schetsen. Bovendien moet voorzichtig worden omgesprongen met de representatie van de groepen die slachtoffer van de Holocaust waren (zoals Joden, Roma, homoseksuelen, enzovoort), aangezien vergelijkingen tussen hen tot relativering van de Holocaust kunnen leiden. Voorzichtigheid is aangeraden bij het gebruik van beelden van de Holocaust, aangezien het doel van de presentatie van foto's niet zou moeten zijn om de ergste aspecten van de Holocaust te tonen.

Het boek dat ik heb geanalyseerd past binnen de hierboven vermelde aanbevelingen. De hoofdpersonen van de verhalen zijn Joodse kinderen wier lot gelijkaardig is. De daders, die de slachtoffers uit hun huizen haalden, worden voorgesteld als mensen, onder wie niet alleen Duitsers, maar ook Nederlandse collaborateurs. Het werk toont ook visuele elementen, namelijk de tekeningen van Rick Haas. Deze tekeningen maken het verhaal visueel aantrekkelijk en interessant, maar ze bevatten geen gruwelsscènes waarvan kinderlezers zouden kunnen schrikken.

Om het onderwerp voor kinderen toegankelijk te maken, gebruikt de auteur in haar boek een aantal beschermingstechnieken. Ik heb deze in twee afzonderlijke groepen verdeeld: een groep technieken in de verhaalwereld, en een groep technieken buiten het verhaal, in de werkelijke wereld van de lezer. Onder de beschermingstechnieken in de verhaalwereld kunnen we de bewuste keuze van de locatie rekenen, aangezien het verzamelkamp Westerbork in de eerste plaats werd gebruikt om Joden (en andere onderdrukte groepen) op te vangen voordat ze werden afgevoerd naar een van de vernietigingskampen. Daarnaast is er een belangrijke beschermende rol weggelegd voor de verteller, die de gebeurtenissen weergeeft door dicht bij de kind-hoofdpersonen van de verhalen te blijven. In het verhaal speelt focalisatie een belangrijke rol, zodat de lezer bijna uitsluitend wordt geïnformeerd door wat de kinderen zien, horen en voelen. De verteller interpreteert of concretiseert de gebeurtenissen niet als een volwassene en beschermt zo de gevoelswereld van de jonge lezers. Ook beschermend zijn de volwassenen in het verhaal, die niet alle informatie over de situatie met hun kinderen delen. In de hoofdtekst zegt Letterie niet expliciet, maar verzwijgt zij ook niet, dat veel van de kinderen die tijdens de Holocaust zijn gedeporteerd, nooit naar huis zijn teruggekeerd. Deze worden alleen genoemd in het nawoord van het werk. In het boek is het nawoord goed gescheiden van de hoofdtekst, zowel fysiek als qua toon. Dit deel is duidelijk niet gericht aan het doelpubliek van het boek, wat onder meer blijkt uit de stijl en de complexiteit van de tekst.

De emotionele beschermingslijn buiten het verhaal is heel zichtbaar in *Kinderen met een ster*. De taal van de tekst is complexer dan wat een vijf of zesjarig kind zelf kan lezen. Letterie heeft zelf toegegeven dat het boek bedoeld was om voor te lezen. Kinderen die naar het verhaal luisteren zijn dus altijd in het gezelschap van een volwassene – bijvoorbeeld een ouder of leraar – tijdens het ‘lezen’. Dit is heeft beschermende functie omdat het kind dat naar het verhaal luistert de volwassene die het verhaal voorleest altijd vragen kan stellen, zodat hij of zij altijd geholpen kan worden om het verhaal te kunnen begrijpen. Bovendien kan de voorlezer van het verhaal, die het kind kent, zijn of haar eigen oordeel gebruiken om de vragen van het kind naar eigen goeddunken te beantwoorden.

Uit mijn analyse blijkt dat de manier waarop Letterie de Holocaust met behulp van de literatuur heeft verwerkt in lijn is met de IHRA-aanbevelingen en het boek zou dus prima in het onderwijs ingezet kunnen worden.

Bibliografie

Primaire literatuur

Letterie, Martine (2013): *Groeten van Leo*. Amsterdam: Leopold.

Letterie, Martine (2016): *Kinderen met een ster*. Amsterdam: Leopold.

Secundaire literatuur

Aarons, Victoria/Berger, Alan L. (2017): On the periphery the „tangled roots” of Holocaust remembrance for the third generation. In: Aarons, Victoria/Berger, Alan L. (red.): *Third-generation holocaust representation*. E-book. Evanston, Illinois: Northwestern University Press. https://doi.org/10.26530/oopen_628783

“Bibliotherapie” (2012). In: van Bork, Gerrit Jan et al. (red.): *Algemeen letterkundig lexicon*, DBNL.

Gringold, Annemiek/Polak, Karen (2010): *Lesgeven over de holocaust. Aanbeveling voor docenten*. Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research.

Joosen, Vanesse/Vloeberghs, Katrien (2015): *Uitgelezen jeugdliteratuur*. Leuven: Uitgeverij LannooCampus, 171–196.

Kisantal, Tamás (2018): *A csenden innen és túl. A holokauszt kifejezésének problémái*. In: Kisantal, Tamás/Mekis D., János (red.): *A holokauszt témája az irodalomban*. Pécs: Kronosz, 21–35.

- Leydesdorff, Selma (2009): Clara Asscher Pinkhof. In: Jewish women: A comprehensive historical encyclopedia. Jewish Women's Archive, <https://jwa.org/encyclopedia/article/pinkhof-clara-asscher>
- Markesteijn, Casper (2001): Martine Letterie. In: van Coillie, Jan et al. (red.): Lexicon van de jeugdliteratuur, https://www.dbnl.org/tekst/coil001lexi01_01/1vdj00636.php#1034
- Letterie, Martine/Erős, Levente (2020): Erős Levente interview met Martine Letterie. Skype-interview, Boedapest, 20 augustus 2020.
- Mekis D., János (2019): A holokauszt témája az irodalomban. In: Kisantal, Tamás/Mekis D., János (red.): A holokauszt témája az irodalomban. Pécs: Kronosz, 7–20.
- “Trauma” (2012). In: van Bork, Gerrit Jan et al. (red.): Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL.